

УДК 94(477)+347.2

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ РЕАБІЛІТОВАНИХ В УКРАЇНІ В 90-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

LEGISLATIVE REGULATION OF PROPERTY RIGHTS OF THE EXONERATED IN UKRAINE IN THE 90S OF THE TWENTIETH CENTURY

Місінкевич Л.Л.,
*доктор історичних наук,
перший проректор з наукової роботи,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницького університету управління та права*

У статті відображена робота районних та міських комісій із питань поновлення майнових прав реабілітованих. Досліджується діяльність органів державної влади щодо відновлення майнових прав жертв політичних репресій у незалежній Україні. Аналізується вітчизняне законодавство та нормативно-правові акти про реабілітацію, які уможливають відстежити правові прогалини у чинному законодавстві України.

Ключові слова: репресії, реабілітація жертв політичних репресій, майнові права, комісії з питань поновлення майнових прав реабілітованих.

В статье отражена работа районных и городских комиссий по вопросам восстановления имущественных прав реабилитированных. Исследуется деятельность государственной власти по восстановлению имущественных прав жертв политических репрессий в независимой Украине. Анализируется отечественное законодательство и нормативно-правовые акты реабилитации, которые позволяют выявить правовые пробелы в действующем законодательстве Украины.

Ключевые слова: репрессии, реабилитация жертв политических репрессий, имущественные права, комиссии по вопросам восстановления имущественных прав.

The activities of public authorities to restore the property rights of the victims of political repressions are analyzed in the article. The role of the regional councils' committees as an disputes is defined. Source analysis of native legislation and normative acts on exoneration of the victims of political repressions enabled to trace legal gaps in the current legislation of Ukraine, where no substantial changers have been added.

Key words: repressions, exoneration of victims of political repressions, property rights, committees on property rights restorations of the exonerated.

Постановка проблеми. Розв'язання питань реабілітації жертв тоталітаризму стали складовою частиною процесу демократизації суспільства, започаткованого в ході перебудови. Оцінюючи результати реабілітації цього періоду, яка відбувалася завдяки діяльності комісії політбюро ЦК КПРС, комісіям на

місцях та прийнятому 16 січня 1989 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і на початку 50-х років», необхідно розглядати як тимчасовий крок законодавця, як політичну компанію М. Горбачова на

шляху формування юридичних основ реалізації реабілітаційних заходів щодо поновлення прав жертв політичних репресій.

Стан дослідження. У наукових публікаціях проблеми відновлення майнових прав незаконно засуджених і реабілітованих досліджувалися у працях вчених-правознавців Б. Безлепкіна [1], Л. Бойцової і В. Бойцової [2], Ю. Дьоміна [3], Г. Кобляя [4], Л. Космарської [5], Д. Проказіна [6], Т. Таджигєва [7], Г. Яновицької [8] та інших, які вивчали питання правової реабілітації, відшкодування втрат безневинно засудженим громадянам та правові шляхи врегулювання проблем реабілітації під час застосування Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Означені дослідження – це лише початкові спроби аналізу правової бази реабілітації. Саме тому **метою статті** є спроба проаналізувати Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», нормативно-правові акти щодо діяльності правоохоронних органів із реабілітації жертв масових репресій, відстежити питання законодавчого регулювання майнових прав реабілітованих в Україні.

Означена тема дослідження має свої перспективи, оскільки дає можливість з'ясувати місце і роль політичних репресій у формуванні та функціонуванні радянської тоталітарної системи, проаналізувати розвиток реабілітаційних процесів, відстежити особливості правового регулювання реабілітації жертв політичних репресій в Україні.

Виклад основного матеріалу. Останнім союзним документом щодо реабілітації жертв політичних репресій став Указ Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. «Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–50-х років», який скасовував механізм реабілітації і зобов'язував «Раду Міністрів СРСР, уряди союзних республік внести в законодавчі органи до 1 жовтня 1990 р. пропозиції щодо порядку відновлення прав громадян, які постраждали від репресій».

На той час в Україні необхідно було переглянути понад 200 тисяч кримінальних справ репресованих, котрі були депортовані та вислані в адміністративному порядку [9, арк. 24]. За цих умов виникла потреба прийняття Закону для завершення роботи у відновленні у правах безневинно репресованих громадян. 17 квітня 1991 р. в УРСР вперше серед пострадянських республік було прийнято Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», в якому передбачалося відновлення у правах жертв терору радянської доби. Прийняття Закону ознаменувало початок нового етапу реабілітаційного процесу, який мав політичне значення, утверджуючи статус України як незалежної держави.

Складовою частиною реабілітації було відшкодування репресованим заподіяних матеріальних збитків. Грошова компенсація передбачалася в розмірі однієї мінімальної заробітної плати за кожен місяць позбавлення волі, але не більше як 75 мінімальних заробітних плат. Одноразова грошова компенсація реабілітованому планувалась до 15 мінімальних за-

робітних плат, а виплата решти коштів – протягом наступних п'яти років. Пропозиції щодо обрахунку цих сум були проведені за наполяганням КДБ УРСР, товариства «Меморіал» та Українського товариства репресованих [10, с. 372].

Вилучені будівлі та інше майно передбачалося повертати заявнику або його спадкоємцю натурою, а у випадку неможливості такого повернення відшкодувалася вартість будівель та майна [11, с. 573]. Практика відшкодування врегулювалася положенням, затвердженим Кабінетом Міністрів України.

Ст. 6 Закону передбачала низку прав та пільг необґрунтовано репресованим особам. Час відбування покарання зараховувався у потрійному розмірі до стажу роботи для призначення трудових пенсій. Реабілітованим надавалося право на першочергове одержання житла за умови, якщо вони потребують поліпшення житлових умов, а ті, які проживали у сільській місцевості, мали підстави для одержання безвідсоткової позики та першочергового забезпечення будматеріалами для будівництва житла.

Реабілітовані, які стали інвалідами внаслідок репресій, мали право на одержання пільгових санаторно-курортних путівок, безоплатне забезпечення автомобілем, безоплатний проїзд міським пасажирським транспортом та зниження оплати житлової площі, комунальних послуг та вартості ліків за рецептом на 50% [10, с. 373].

Вирішуючи питання встановлення фактів репресивних дій із боку держави, при виконкомх формувалися штатні комісії, які у взаємодії із правоохоронними органами встановлювали безпідставність заслання, виселення, направлення на спецпоселення, а також факти конфіскації та вилучення майна під час репресій [10, с. 374]. Підставою до їх формування стали Постанова Верховної Ради УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [12] та постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 1991 р. за № 48, в якій були затверджені «Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна та відшкодування його вартості реабілітованим громадянам»; «Положення про комісії місцевих рад народних депутатів із питань поновлення прав реабілітованих» [13].

За Положенням, комісії утворювалися обласними, районними, міськими і районними в містах радами народних депутатів із представників громадськості, фінансових органів, житлово-комунального господарства, соціального забезпечення, архівних установ та народних депутатів. Основним їх завданням було встановлення фактів розкуркулення, адміністративного виселення з відшкодуванням матеріальних збитків, поновлення житлових та інших прав реабілітованим. Вирішуючи ці завдання, комісії надавали допомогу громадянам в одержанні необхідних документів у зв'язку з реабілітацією, здійснювали контроль за відшкодуванням реабілітованим матеріальних збитків, наданням пільг, інформували громадськість про реабілітацію за місцем роботи та проживання репресованого [14, с. 59-60].

Організація роботи комісій щодо виплати грошових компенсацій, повернення майна або відшкодування його вартості базувалася на Положенні, затвердженому Кабінетом Міністрів України. Грошову компенсацію мали право отримати лише спадкоємці першої черги за умови, що реабілітованим вона була нарахована, але ними не отримана. Реабілітованим особам поверталися вилучені в них будівлі та інше майно або відшкодовувалася їхня вартість. У разі смерті реабілітованого будівлі та майно поверталися спадкоємцям першої черги [13].

Заяви на витребування грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості розглядалися комісіями, які направляли прийняті рішення для виконання фінансовим органам або юридичним особам. Заяви, як правило, розглядалися у шестимісячний строк із дня їх надходження до комісії. Під час перебування реабілітованого на спецпоселенні, засланні чи висланні грошова компенсація не проводилася [13].

Комісії визначали склад майна, встановлювали його вартість. Спадкоємцям реабілітованих повертали майно або відшкодовували його вартість за подання свідoctв про право на спадщину. Майно та будівлі, що були націоналізовані за нормативними актами, не поверталися, а проводилося відшкодування їх вартості за рахунок державних органів, підприємств, організацій незалежно від форм власності, яким майно первинно безкоштовно передавалося під час репресій. У випадку відсутності правонаступників відшкодування здійснювалося за рахунок коштів місцевих бюджетів.

Повернення майна або відшкодування його вартості проводилося незалежно від часу реабілітації, але не пізніше одного року після прийняття рішення. Вартість будівель, споруд, що збереглися на день розгляду заяви комісією, але не повернуті реабілітованому чи його спадкоємцю першої черги через відсутність такої можливості, оцінювалася на день розгляду заяви з урахуванням їх зносу на день вилучення. Вартість худоби, птиці та іншої сільськогосподарської продукції, якщо в архівних документах вказана їх якісна характеристика, оцінювалася за закупівельними цінами, що діяли на момент розгляду заяви.

У тих випадках, коли повернення майна було неможливим, реабілітованим виплачувалася грошова компенсація на сім'ю в таких розмірах: за майно – до 15 тисяч карбованців, будівлі та споруди, що збереглися, – до 55 тисяч карбованців. У зазначених випадках комісії не могли перевищити суму компенсації у 70 тисяч карбованців [13].

Найскладніше питання реабілітаційного процесу залишалася щодо повернення вилучених будівель та іншого майна репресованим. За цих умов облвиконкоми прагнули організувати роботу міських та районних комісій із питань поновлення прав реабілітованих громадян, з урахуванням об'єктивної оцінки, втраченої під час репресій майна. Для цього при означених комісіях рекомендувалося створити окремі комісії для оцінки конфіскованого майна, залучаючи до їх складу представників фінорганів,

споживчої кооперації, торгівлі, органів державного страхування, інвентарних бюро та будинкоуправління [15, арк. 90].

Комісії на місцях не завжди оперативно й об'єктивно розглядали скарги реабілітованих, які вимушені були звертатися до обласних комісій із питань поновлення прав для вирішення своїх нерозв'язаних проблем. Наприклад, у листопаді 1991 р. М. Оськола звернувся до комісії Ярмолинецької районної ради народних депутатів із питань поновлення прав реабілітованих Хмельницької області із заявою про відшкодування вартості будівель та майна, незаконно вилучених у його батька М. Оськоли у 1929 р. в с. Москалівка Ярмолинецького району під час розкуркулення та вислання до Архангельської області. Архівні матеріали про адміністративне вислання підтвердили означений факт, але документів щодо вилучення майна в архівах не було. За матеріалами перевірки, проведеної працівниками Ярмолинецького РВВС, факти, викладені в заяві, підтвердилися. Комісія встановила, що вилучене майно безкоштовно було передане до місцевого колгоспу с. Михайлівка. На час розгляду заяви про вилучене майно не збереглося.

За рішенням комісії районної ради народних депутатів із питань поновлення прав реабілітованих від 11 грудня 1992 р. спадкоємцю М. Оськоли за вилучене майно була нарахована компенсація в розмірі 11700 карбованців за рахунок колгоспу с. Михайлівка. Невдоволення нарахованою сумою вартості майна примусило заявника оскаржувати рішення в обласній комісії, яка у травні 1993 р. прийняла рішення про додаткову перевірку та повторний перегляд заяви. Районна комісія 23 грудня 1993 р., скасувавши своє рішення річної давності, відмовила взагалі заявнику у виплаті грошової компенсації. Прийняте рішення скасоване 31 січня 1994 р. обласною комісією, із зазначенням дворічного зволікання у розгляді заяви. Комісією Ярмолинецької районної ради народних депутатів було зобов'язано прийняти рішення щодо перерахунку суми грошової компенсації за вилучене майно відповідно до п. 18 «Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям» за постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.1993 р. за № 801, виходячи з 15 мінімальних заробітних плат у розмірі 69 тисяч карбованців [16, арк. 3-4].

Оцінюючи діяльність комісій із питань поновлення прав реабілітованих, необхідно зауважити, що в роботі міських та районних комісій щодо повернення вилученого у репресованих майна або його компенсації мали місце елементи консервативного ставлення до заяв реабілітованих та їх спадкоємців. Тут спрацьовував певний фактор суб'єктивності, а іноді й небажання зрозуміти проблеми заявників, їхній моральний стан. Комісії обласних рад народних депутатів, як правило, виступали в ролі третейської сторони між заявниками та місцевими комісіями. Завдяки їх діяльності суперечливі питання вирішувалися оперативніше, минаючи судові інстанції. Наприклад, комісія з питань поновлення прав ре-

білітованих Хмельницької обласної ради народних депутатів у 1994–1995 рр. на 18 засіданнях вирішила проблеми реабілітованих за 106 заявами [17].

Узагальнюючи діяльність реабілітаційних комісій, маємо певні підстави стверджувати, що з невідомих причин їх робота була огорнута таємницею. В обласних та центральних архівах України чомусь не зафондована діяльність як обласних, так і Всеукраїнської комісії з питань поновлення прав реабілітованих.

Тисячі скарг, що надходили з усіх регіонів України до Верховної Ради, Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів України, судових позовів та рішень комісій із питань поновлення прав реабілітованих, свідчать про недосконалість Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Чинна редакція Закону містить низку недоліків, невиправдано звужує коло осіб, які підлягають реабілітації, і тим самим опосередковано виправдовує грубі порушення законності, що були притаманні тоталітарній системі.

По-перше, Закон не встановив визначені категорії реабілітованих та порядок надання їм статусу реабілітованого, компенсації для кожної з категорій, а фактично розділив осіб, які підпадають під дію Закону, на дві групи на підставі ст. 1 та 3. Перша група – особи, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, друга – заслані або вислані з постійного місця проживання та позбавлені майна за рішенням органів державної влади й управління.

По-друге, в Законі з поля зору випала категорія репресованих за політичними мотивами. До неї необхідно було б віднести членів сімей осіб, що були піддані політичним репресіям (дітей, батьків, одного з подружжя та інших родичів, які мешкали разом із репресованим і перебували на його утриманні). Переважна більшість осіб цієї категорії зазнала чималих страждань від тоталітарного режиму, і за п. 18 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН, вони підпадали під визначення «жертв».

Необхідно зазначити, що до цієї категорії ще слід віднести дітей, які народилися після репресії їхніх батьків за політичними мотивами і залишилися без опіки одного чи обох батьків, або народилися в місцях позбавлення волі, на засланні, висланні або спецпоселенні. Безумовно, щодо дітей, які не досягли 16-річного віку, не було документальних рішень про застосування репресій. Чинне на той час законодавство не вимагало винесення рішень щодо застосування репресій до 16-річних дітей. У дійсності діти піддавалися репресіям, до них застосовувалися заходи примусу. За обставин необґрунтованих репресій проти батьків або осіб, які їх замінювали, діти насильно або вимушено направлялися в спеціалізовані інтернати, де перебували в нестерпних умовах, піддавалися приниженню, позбавлялися можливостей нормально навчатися, обмежувалися правами на опіку, направлялися до місць позбавлення волі, заслання,

вислання, спецпоселення, тобто в умови дійсного обмеження прав і свобод. Зазначені обставини обумовлювали репресивні дії до неповнолітніх дітей за політичними мотивами з усіма наслідками наступної реабілітації.

По-третє, в Законі не передбачено таких категорій громадян, які постраждали від політичних репресій. До них необхідно віднести одного з подружжя, неповнолітніх дітей, що проживали окремо від репресованих за політичними мотивами осіб, та їхніх батьків. До цієї категорії не вчинялося політичних репресій у вигляді оголошення вироку, судової ухвали або винесення рішень позасудовими органами про застосування кримінального покарання, винесення постанови про арешт слідчими органами та утримання їх під вартою, у спеціальних та перевірконо-фільтраційних таборах, направлення до штрафних військових формувань, робочих команд, батальйонів НКО СРСР, відправлення у заслання, виселення або спецпоселення, конфіскації майна та застосування примусових заходів медичного характеру.

Зазначена категорія громадян зазнала інших форм утиску, що обмежували їхні права у вільному виборі професій, отриманні за бажанням освіти, формуванні особистої кар'єри, участі в роботі громадських та політичних організацій, добровільному записі на фронт у роки війни, виїзді за кордон. Особи зазначеної категорії постійно перебували під моральним утиском, зазнали втрати друзів та певного кола спілкування. Отже, відсутність у Законі «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» означеної категорії потерпілих від політичних репресій позбавляє можливості цих громадян отримати від держави матеріальну, медичну та соціальну допомогу.

По-четверте, певна неузгодженість у Законі відмічається у положенні про відшкодування реабілітованим громадянам заподіяної під час репресій шкоди. За чинним законодавством України та судовою практикою, таке відшкодування виникає із заподіяної шкоди і полягає в повній її компенсації у грошовій формі або натурі. Проте у преамбулі Закону від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» передбачається «забезпечити посилену на цей час компенсацію матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями» [18, с. 207].

Зважаючи на упушення в Законі, голова комісії Одеської обласної ради з питань поновлення прав реабілітованих О. Гурський зазначив: «Не повною мірою компенсується те, що було вилучено із майна, а лише частково. От і виходить, що це зовсім малі суми. У розрахунок із реабілітованими до цього часу береться 50% мінімальної заробітної плати, встановленої постановою Верховної Ради України від 20 лютого 1996 р. № 49-ВР. На прикладі це виглядає так: за ув'язнення не більше як 75 місяців нараховується 562,5 грн (7,5 грн × 75); за майно, яке не збереглося, – 112,5 грн (7,5 грн. × 15); за житловий будинок, який зайнятий або не зберігся, та інше майно – 487,5 грн (7,5 грн. × 65); за житловий будинок, який

зберігся, і на інше майно за наявності характеристики будівель – 600 грн (7,5 грн. × 80). Звичайно, такі розміри грошових компенсацій не задовольняють ні реабілітованих, ні їхніх спадкоємців, ні працівників комісій» [19].

Надбавка до пенсії колишнім ув'язненим складає 50%, а примусово висланим із місць проживання і депортованим народам – 25% мінімальної пенсії за віком. Ці цифри, на перший погляд, вагомі, але розрахунки ведуться на підставі згаданої вище постанови 1996 р. і складають відповідно 9,98 грн та 4,98 грн. Ці компенсації не відображають ні моральних, ні матеріальних витрат. Кількість реабілітованих, які мешкають в Одесі, за останніх п'ять років із 750 громадян зменшилася до 326 осіб. І з кожним роком їх стає все менше [19].

Проведений аналіз дає нам підстави стверджувати, що Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р., крім зазначених недоліків, містить правові прогалини і не повною мірою відповідає задекларованій преамбулі, в якій зазначено, що «ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян України, поновлюються їх права, встановлюються компенсації за незаконні репресії та пільги реабілітованим» [10, с. 370-374].

Враховуючи положення чинного законодавства, голова Шахтарського міського об'єднання потерпілих, репресованих і реабілітованих Донецької області В. Біркін звернувся з відкритим листом до народних депутатів України, в якому висловив невдоволення від реабілітованих щодо сплати компенсації у розмірі 140 крб за кожен місяць перебування у

радянських концтаборах. «Зараз ці 140 крб перетворилися в 7 грн 50 коп. за кожен місяць перебування у пеклі ГУЛАГу. Інакше, як знущанням над громадянами, які наближали незалежність України, такі виплати не назвеш. Серед потерпілих від тоталітарного режиму є категорія громадян – у той час їх називали «діти ворогів народу», – яких Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» повністю ігнорує» [20].

Аналізуючи поточний архів Верховної Ради України, необхідно відмітити, що у 2002–2005 рр. до Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин надійшло 8 законопроектів, які стосувалися змін або доповнень до чинного Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». За понад 20-річний період дії Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» змінився політичний статус держави, соціально-політичні умови життя. За цей час не відзначено суттєвих змін та доповнень до чинного законодавства. Не були вони забезпечені й Указами Президента України у травні 2001 р. та липні 2005 р.

Висновки. Оцінюючи чинне законодавство України, необхідно відмітити, що Закон суттєво спрощував порядок реабілітації, але позбавив права на реабілітацію дружин і дітей репресованих, а також учасників національно-визвольного руху та громадян, які були репресовані, проте під вартою не перебували. У ньому не повною мірою визначено комплекс морально-етичних проблем, що призвели до масового терору та геноциду українського народу в роки сталінського свавілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безлепкин Б.Т. Реабилитация необоснованно репрессированных граждан по делам прошлых лет [текст] / Б.Т. Безлепкин // Советское государство и право. – 1990. – № 3. – С. 79–87.
2. Бойцова Л.В., Бойцова В.В. Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий: состояние и перспективы законодательного регулирования [текст] / Л.В. Бойцова, В.В. Бойцова // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 15–26.
3. Дьомін Ю. Проблеми в роботі по реабілітації жертв політичних репресій [текст] / Ю. Дьомін // Право України. – 1992. – № 4. – С. 24–26.
4. Коблай Г.Н. О гарантиях реабилитации невинного [текст] / Г.Н. Коблай // Советское государство и право. – 1972. – № 7. – С. 80–88.
5. Космарская Л. Идет процесс реабилитации невинных [текст] / Л. Космарская // Социалистическая законность. – 1991. – № 5. – С. 14–17.
6. Проказин Д.Л. Реабилитация: основания, условия и содержание в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук : 12.00.09 [текст] / Д.Л. Проказин. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 23 с.
7. Таджикиев Т.Т. Реабилитация в советском уголовном процессе [текст] / Т.Т. Таджикиев. – Ташкент, 1986. – 166 с.
8. Яновицька Г.Б. Відновлення майнових прав незаконно засуджених та реабілітованих громадян [текст] : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 – «Цивільне право, сімейне право, цивільний процес, міжнародне приватне право» / Г.Б. Яновицька. – Х. : Б. в., 2005. – 20 с.
9. Пояснювальна записка до проекту Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки [текст] / Поточний архів Верховної Ради України. – Арк. 24.0.
10. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон УРСР [текст] // Закони України. – Т. I. – К., 1996. – 461 с.
11. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон УРСР [текст] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 22. – Ст. 262.
12. Постанова Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [текст] // Голос України. – 1991. – № 88. – 8 травня.
13. Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна та відшкодування його вартості реабілітованим громадянам ; Положення про комісії місцевих рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих [текст] // Урядовий кур'єр. – 1991. – № 14-15.
14. Положення про комісії Рад народних депутатів з питань відновлення прав реабілітованих [текст] // Зібрання постанов Уряду УРСР. – 1991. – № 6. – Ст. 51. – С. 59–60.
15. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Ф. Р. 338. – Оп. 25. – Спр. 572. – Арк. 90.
16. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Ф. Р. 6377. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 3–4.

17. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Ф. Р. 6377. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 2, 25, 43, 83, 105, 119, 137, 152, 165, 177, 190 ; – Спр. 361 – Арк. 1, 23, 41, 62, 70, 73, 79.
18. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика [текст] / за ред. Т.В. Маляренка. – К. : Юрінком, 1997. – 464 с.
19. Одеськие известия // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://izvestiya.odessa.ua/Main.aspx?sect=Page...-](http://izvestiya.odessa.ua/Main.aspx?sect=Page...).
20. Свобода. – 2004. – 20 липня // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.svoboda.com.ua/index.php?Lev=archive&id=482>.